

<https://doi.org/10.34862/rbm.2022.1.4>

Piotr Ciach
Uniwersytet Łódzki
piotr.ciach@wsmip.edu.uni.lodz.pl
<http://orcid.org/0000-0002-7314-7818>

Stanisław Kosmynka
Uniwersytet Łódzki
stanislaw.kosmynka@wsmip.uni.lodz.pl
<http://orcid.org/0000-0003-4131-4762>

Andrzej Kozłowski
Uniwersytet Łódzki
andrzej.kozlowski@wsmip.uni.lodz.pl
<http://orcid.org/0000-0001-7443-9401>

Ryszard Machnikowski
Uniwersytet Łódzki
ryszard.machnikowski@wsmip.uni.lodz.pl
<http://orcid.org/0000-0001-8897-4595>

Aktywność w zakresie prewencji i deradykalizacji kontrterrorystycznej (CT/PCVE) w latach 2005–2020 w Belgii, Francji, Hiszpanii i Niderlandach¹

Abstrakt: Głównym celem artykułu jest nakreślenie, zaprezentowanie i zanalizowanie okoliczności powstawania „miękkich” działań antyterrorystycznych w postaci tzw. działań mających na celu prewencję brutalnego ekstremizmu, w porównaniu z bardziej tradycyjnymi „twardymi” działaniami kontrterrorystycznymi w czterech krajach europejskich: Belgii, Francji, Hiszpanii i Niderlandach w latach 2005–2020. Podczas gdy działania kontrterrorystyczne biorą na cel spiski terrorystyczne, działania prewencyjne starają się zapobiec postawom ekstremistycznym zanim dojdzie do aktów przemocy. W artykule dzięki porównaniu lokalnych specyfik wskazane są

¹ Artykuł został przygotowany w ramach projektu OPUS finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki: „Ewaluacja skuteczności wybranych polityk antyterrorystycznych państw europejskich w latach 2005-2020 - analiza porównawcza Belgii, Francji, Hiszpanii i Holandii”, nr UMO-2019/33/B/HS5/00603 do projektu badawczego nr 2019/33/B/HS5/00603.

różnice i nieliczne podobieństwa programów zwalczania przemocy politycznej w czterech krajach UE. Każde z wybranych państw rozwinęło szereg środków i metod przeciwdziałania zagrożeniu terrorystycznemu: Belgia i Francja szczególnie do okresu 2015–2017 preferowały twarde podejście kontrterrorystyczne, natomiast Hiszpania i zwłaszcza Niderlandy rozwinęły bardziej szerokie i wyrafinowane podejście oparte na aktywności prewencyjnej.

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo, deradykalizacja, ekstremizm, kontrterroryzm, prewencja, zagrożenie terrorystyczne.

Counter-Terrorism Prevention and Deradicalisation (CT/PCVE) Activity from 2005 to 2020 in Belgium, France, Spain, and the Netherlands²

Abstract: The main purpose of this article is to trace, present and analyze the development of “soft” antiterrorist approaches in the form of the so-called PCVE activities (i.e., “preventing and countering violent extremism”) in comparison with more traditional, “hard” counter-terrorism programs (CT) in four European countries: Belgium, France, the Netherlands, and Spain, from 2005 till 2020. In the article, due to a comparison of the local specificity in the area under research, differences and few similarities in the programs aiming at combating political violence in the four EU countries were demonstrated. Each and every state selected for this article has developed various activities and capabilities as an answer to the increasing terrorist threat: Belgium and France, especially until the period 2015–2017, have a preference for “traditional” hard counter-terrorist measures, while Spain and particularly the Netherlands have developed more sophisticated and comprehensive stance including “soft” PCVE approach.

Keywords: security, deradicalization, extremism, counter-terrorism, prevention, terrorist threat.

Rola Unii Europejskiej w aktywności o charakterze CT/PCVE

Choć akty terrorystyczne, powodowane zarówno przez siły wewnętrzne (np. baskijska ETA, francuska Akcja Bezpośrednia), jak i przeprowadzane przez organizacje „zewnątrzne” względem atakowanych państw (np. GIA, Hezbollah), nękały Europę Zachodnią także w XX wieku, to początek nowego tysiąclecia przyniósł poszerzenie spektrum niebezpieczeństw związanych z działalnością grup ekstremistycznych. Światową cezurę stanowią tutaj zamachy z 11 września 2001 r., stanowiące pod względem skali i zastosowanych metod bezprecedensowy przykład „nowego terroryzmu”. Dla krajów zrzeszonych w strukturach Unii Europejskiej implikacją tamtych tragicznych wydarzeń była konieczność

---

² This article has been prepared within the framework of the OPUS project funded by the National Science Centre entitled “Evaluation of the Effectiveness of Selected Anti-terrorism Policies of European Countries from 2005 To 2020 - A Comparative Analysis of Belgium, France, Spain and the Netherlands”, No. UMO-2019/33/B/HS5/00603 to research project No. 2019/33/B/HS5/00603.

ponownej identyfikacji zagrożeń, wynikających także ze swobodnego przepływu osób i towarów po terytorium UE. Ponieważ akty terrorystyczne mogły doprowadzić do tysięcy ofiar, kluczowym elementem polityki antyterrorystycznej państw stało się zapobieganie aktom terroru, a ich coraz bardziej istotnym elementem prewencja. W artykule omawiamy stosowanie zarówno „twardych” środków zwalczania terroryzmu (CT – *counterterrorism*), jak i „miękkich” środków zapobiegania zagrożeniu terrorystycznemu, zwanych PCVE (*preventing and countering violent extremism*) w Belgii, Francji, Hiszpanii i Niderlandach.

Polityka bezpieczeństwa wielu krajów zachodnioeuropejskich koncentrowała się raczej na działaniach kontrterrorystycznych, polegających przede wszystkim na aktywności organów ścigania i wyspecjalizowanych agencji rządowych, mających na celu zapobieganie i zwalczanie aktów terrorystycznych³. Mianem kontrterroryzmu określa się całość działań przeciwterrorystycznych o charakterze ofensywnym, mających na celu neutralizację konkretnego zagrożenia, a więc fizyczne zwalczanie przeciwnika, a także wymierzonych w zaplecze terrorystów w celu zapobiegnięcia przeprowadzeniu zamachów (Borkowski, 2016, s. 46). Pod tym pojęciem rozumie się także budowanie zdolności służb bezpieczeństwa do skutecznego reagowania na ataki terrorystyczne lub wzmacnianie współpracy międzynarodowej i instytucjonalnej w celu skutecznego ścigania podejrzanych o terroryzm (Komisja Europejska [KE], 2018, s. 13).

Rozwiązania mające na celu przeciwdziałanie aktom terrorystycznym ewoluowały jednak wraz z rosnącą wśród decydentów świadomością złożoności przyczyn tego rodzaju zagrożeń. Znaczenia nabiera bardziej holistyczne podejście do zapobiegania i zwalczania działalności terrorystycznej. Szczególnie po 11 września 2001 r. coraz większą wagę przywiązuje się do działań określanych jako PCVE, obejmujących zapobieganie i przeciwdziałanie brutalnemu ekstremizmowi i radykalizacji postaw, prowadzących do radykalizacji działań. Radykalizacja, choć definiowana jest różnie, powszechnie rozumiana jest jako społeczny i psychologiczny proces narastającego przywiązania do agresywnych ideologii ekstremistycznych (KE, 2018, s. 10). Pojęcie PCVE rozumiane jest jako złożony

---

³ Bazując na opracowaniu RAND Corporation, aktywności rozumiane jako CT obejmują kompleksowy zestaw strategii, polityk i programów opracowanych w celu podejmowania bezpośrednich działań przeciwko terrorystom lub ich sponsorom i zwolennikom. CT może obejmować zarówno aktywne, jak i pasywne środki zaprojektowane i wdrażane w szerokiej gamie dziedzin, w tym polityki, prawa, finansów, komunikacji, obronności, wywiadu i infrastruktury. W działania CT mogą być zaangażowane rozmaite podmioty, w tym rząd, organy ścigania, wojsko, sektor prywatny oraz przedstawiciele społeczeństwa obywatelskiego.

zestaw strategii, polityk i programów mających na celu wzmocnienie odporności jednostek i grup na przekaz radykałów, ekstremistów i terrorystów poprzez zapobieganie zakończeniu procesu radykalizacji i mobilizacji do popełniania aktów przemocy oraz deradykalizację tych, którzy planują popełnić takie czyny lub już zaangażowali się w działalność ekstremistyczną lub terrorystyczną (Bellasio et al., 2018, s. 21–22).

Innymi słowy, o ile obszar CT obejmuje działania bezpośrednie (oparte m.in. na środkach przymusu), nakierowane na zapobieganie realizacji aktów terrorystycznych, o tyle aktywności skupione w ramach PCVE mają doprowadzić do neutralizacji (lub przynajmniej zmniejszenia wpływu) czynników popychających jednostki lub grupy do podejmowania takich czynów⁴. Obecnie praktyki objęte etykietą PCVE stanowią integralny element europejskiej polityki w zakresie zwalczania terroryzmu. CT i PCVE są silnie powiązаныmi i częściowo przenikającymi się obszarami działalności określanej wspólnie jako antyterrorystyczna i ściśle przyporządkowane określonych aktywności do jednej z tych dwóch kategorii nie zawsze jest możliwe (Bellasio et al., 2018, s. 10). Inicjatywy podejmowane w ramach PCVE są czasem krytykowane z powodu ich oparcia na niesprawdzonych założeniach i koncepcjach, które są niewystarczająco precyzyjne. W praktyce oznacza to trudność w określeniu jasnych granic pomiędzy działaniami *stricte* PCVE, a tymi wywodzącymi się z ugruntowanych metodologicznie działań, takich jak łagodzenie ubóstwa, zapobieganie wykluczeniu społecznemu, edukacja (KE, 2018, s. 13).

Polityka antyterrorystyczna UE ewoluowała wraz ze zmianami charakteru tego rodzaju zagrożeń i stanowiła odpowiedź na brak odpowiednich mechanizmów oraz regulacji prawnych w tym zakresie (Oleksiewicz, 2013, s. 20). W grudniu 2003 r. Rada Unii Europejskiej przyjęła Europejską Strategię Bezpieczeństwa. Wśród problemów zidentyfikowanych jako główne zagrożenia europejskiego ładu bezpieczeństwa wskazano terroryzm. Dokument zawierał ogólne konkluzje dotyczące zasadności lepszego skoordynowania działań zewnętrznych

---

⁴ Do tego rodzaju działań zalicza się np. programy mające na celu zwalczanie ekstremistycznych narracji, zapobiegające wykluczeniu społecznemu, poprawiające dostęp do edukacji i szkoleń zarówno dla społeczności lokalnych szczególnie narażonych na takie wpływy, jak i dla przedstawicieli administracji (np. pracowników socjalnych), przeciwdziałające szerzeniu mowy nienawiści w Internecie itp. Tego rodzaju inicjatywy mają prowadzić do zwiększenia odporności na oddziaływanie bodźców przyczyniających się do procesu radykalizacji i są skierowane przede wszystkim do jednostek lub społeczności (grup) zidentyfikowanych jako szczególnie zagrożone i podatne na takie przekazy.

z politykami wymiaru sprawiedliwości i spraw wewnętrznych oraz zwiększenia spójności nie tylko między instrumentami UE, ale również w zakresie zewnętrznych działań poszczególnych państw członkowskich (Rada Unii Europejskiej, 2005, s. 5).

Zamachy przeprowadzone w marcu 2004 r. w Madrycie oraz te, do których doszło kilkanaście miesięcy później – w lipcu 2005 r. w Londynie, dobitnie świadczyły o tym, że polityka antyterrorystyczna Unii Europejskiej jest w dużej mierze nieskuteczna wobec nowej skali i genetyzacji zagrożeń. Uwzględniając zakres tematyczny niniejszego opracowania, istotnym narzędziem UE jest przyjęta w grudniu 2005 r. unijna strategia walki z terroryzmem, ponieważ wśród czterech wątków działań, wchodzących w skład tzw. zobowiązania strategicznego wymieniono zapobieganie zwracaniu się ku terroryzmowi, poprzez eliminację czynników lub pierwotnych przyczyn, mogących prowadzić do radykalizacji postaw i rekrutacji kandydatów w Europie i w skali międzynarodowej⁵. Treść zobowiązania strategicznego brzmiała: „Zwalczać terroryzm w skali światowej, przestrzegając praw człowieka, by Europa była miejscem bezpieczniejszym i obszarem wolności, bezpieczeństwa i sprawiedliwości dla swoich obywateli” (Rada UE, 2005, s. 2). W omawianym dokumencie stwierdzono, że choć wyzwanie związane ze zwalczaniem radykalizacji postaw i rekrutacji kandydatów na terrorystów leży przede wszystkim w gestii państw członkowskich, to działania UE na tym polu mogą stwarzać istotne ramy współpracy, ułatwiające koordynację polityk krajowych, wymianę informacji i określanie zasad dobrej praktyki⁶.

Ponadto, w 2011 r. Komisja Europejska utworzyła sieć upowszechniania wiedzy o radykalizacji postaw (*Radicalisation Awareness Network*, RAN), zrzeszającą ponad 700 ekspertów i praktyków z całej Europy, której zadaniem jest gromadzenie informacji na temat zjawiska radykalizacji i wymiana tej wiedzy pomiędzy państwami członkowskimi UE (KE, 2014, s. 3). Wraz z ewolucją

⁵ Pozostałymi trzema wątkami działań były: ochrona, ściganie i reagowanie.

⁶ Jako kluczowe priorytety działań mających prowadzić do zapobiegania radykalizacji postaw wskazano m.in.: wypracowywanie wspólnych sposobów podejścia do wykrywania zachowań problemowych i stawianiu czoła takim zachowaniom, obejmującym w szczególności rozpowszechnianie radykalnych treści za pośrednictwem Internetu; rozwiązywanie problemu podżegania i rekrutacji w szczególnie wrażliwych środowiskach, takich jak zakłady penitencjarne, ośrodki kształcenia i kultu religijnego, zwłaszcza poprzez przyjęcie przepisów penalizujących takie działania; Formułowanie strategii obecności w mediach i komunikacji pozwalającej lepiej objaśniać polityki UE; Propagowanie dobrych rządów, demokracji, edukacji i rozwoju gospodarczego poprzez programy pomocowe UE; Rozwijanie dialogu między kulturami w obrębie UE i poza nią. Zwrócono również uwagę na rolę wymiany doświadczeń i wyników analiz w celu głębszego zrozumienia tych kwestii i przygotowania reakcji politycznych.

sposobów i schematów radykalizacji postaw i samego zjawiska terroryzmu, konieczna stała się rewizja priorytetów działań. Wyrazem nowych doświadczeń w tym względzie był projekt zmienionej unijnej strategii walki z radykalizacją postaw i werbowaniem terrorystów, przyjęty przez Radę Unii Europejskiej w 2014 r. i będący częścią szerszej strategii i planu działania UE w dziedzinie walki z terroryzmem, zaaprobowanych w 2005 r. (Rada UE, 2014, s. 3). Stwierdzono, że od poprzedniej aktualizacji unijnej strategii walki z radykalizacją postaw i werbowaniem terrorystów z 2008 r. tendencje, środki i wzorce radykalizacji postaw zmieniły się i rozszerzyły. O ile wcześniej zagrożenia upatrywano głównie ze strony scentralizowanych i hierarchicznych organizacji, takich jak Al-Kaida, o tyle w 2014 r. zwrócono uwagę na wzrost znaczenia mniejszych grup, komórek lub pojedynczych osób, działających w sposób bardziej nieograniczony i nieprzewidywalny (KE, 2014, s. 2)⁷.

Między innymi w oparciu o powyższe założenia, część państw członkowskich UE wdraża środki mające zapobiegać radykalizacji postaw wśród obywateli, jednak kompleksowe koncepcje w ramach strategii Unii Europejskiej nie są powszechnie stosowane. Tymczasem – jak stwierdzono w sieci RAN – podstawą skutecznego zapobiegania jest przygotowanie i zastosowanie strategii dotyczących przeciwdziałania brutalnemu ekstremizmowi i terroryzmowi przez większą liczbę państw, w oparciu o ich własne doświadczenia i analizę zagrożeń (KE, 2014, s. 5).

Aktywność o charakterze CT/PCVE w Belgii

Do pierwszych ataków terrorystycznych w Belgii doszło w latach 1983-1985 ze strony grup sympatyzujących z komunistami (Komunistyczne Komórki Bojowe, CCC), które dokonały zamachów na bazy NATO oraz amerykańskie firmy. Dzięki wysiłkom policji i służb bezpieczeństwa zagrożenie ze strony skrajnie lewicowych grup terrorystycznych szybko zostało wyeliminowane. Do następnych prób ataków terrorystycznych w tym kraju doszło dopiero dwa dni

⁷ W założeniach zaktualizowanej strategii wskazano na: konieczność stwarzania warunków sprzyjających bezpieczeństwu, sprawiedliwości i równym szans; zadbanie o to, by głos większości przeważał nad głosem ekstremistów; poprawienie jakości informacji przekazywanych przez rządy i wspieranie przesłań sprzeciwiających się terroryzmowi; konieczność zwrócenia uwagi na rolę Internetu w rozpowszechnianiu treści sprzyjających radykalizacji postaw i werbowaniu terrorystów; szkolenie, budowanie zdolności i angażowanie praktyków; wspieranie społeczeństwa obywatelskiego w tworzeniu odporności oraz inicjatyw polegających na wycofywaniu się z działalności terrorystycznej; zasadność dalszych badań nad tendencjami związanymi z radykalizacją i werbowaniem terrorystów oraz propagowania wymiany informacji w tych obszarach (KE, 2014, s. 12).

po 11 września 2001 r., kiedy na terenie Belgii zatrzymano dwie osoby podejrzane o przygotowanie ataku samobójczego na bazę sił powietrznych NATO. Pierwsza wzmianka o programach działania przeciwko ekstremistom posługującym się przemocą (PCVE) znalazła się w dokumencie z 2005 r. „State Action Plan”, który zakładał współpracę z umiarkowanymi muzułmanami oraz aktywistami w celu powstrzymania radykalizacji (Coolsaet i Struye de Swielande, 2007). Jednak zdaniem Thomasa Renarda, do 2014 r. w Belgii brakowało jakiegokolwiek szerszej aktywności w obszarze programów PCVE⁸. Przełomem okazały się zamachy terrorystyczne ma stację metra w Brukseli oraz lotnisko w Zaventem, w wyniku których zginęły 32 osoby w 2016 r. W odpowiedzi rząd belgijski znowelizował Krajowy Plan Działania przeciwko Radykalizacji, który poszerzył kompetencje poszczególnych instytucji w obszarze PCVE, ale również miał ułatwić współpracę pomiędzy rządem federalnym, a władzami regionów. Wprowadzono wtedy też „Plan Kanał”, który skupił się na monitorowaniu 8 dzielnic w Brukseli i otaczających terenów podmiejskich pod kątem radykalizacji. W szczególności pod obserwacją miały znaleźć się meczety prowadzone przez radykalnych imamów (Renard, 2016, s. 13).

Aktywność o charakterze CT/PCVE we Francji

Francja jest państwem najmocniej i najdłużej, biorąc pod uwagę omawianą grupę państw zachodnioeuropejskich, dotkniętym zagrożeniem terroryzmu, zarówno ze strony wewnętrznych, jak i zewnętrznych struktur terrorystycznych⁹. Państwo francuskie już od lat 60. XX wieku podejmowało zdecydowane działania, mające na celu zwalczanie zagrożenia terrorystycznego na kilku płaszczyznach. Ponieważ zakładano, że choć grupy terrorystyczne stanowią poważne zagrożenie dla bezpieczeństwa państwa i jego obywateli, niemniej jednak sytuują się na marginesie społeczeństwa francuskiego i nie mają w nim szerszego oparcia, co

⁸ Na podstawie wywiadu z Thomasem Renardem, przeprowadzonego online w dniu 18.02.2022 r.

⁹ Wojna w Algierii, francuskiej kolonii w Afryce Północnej, przeciwko bojownikom algijskiego FNL - Frontu Wyzwolenia Narodowego (1954–62), obfitująca także w liczne zamachy terrorystyczne, dała asumpt powstaniu francuskiej organizacji terrorystycznej OAS – Organizacji Tajnej Armii (1961– 62), której celem nr 1 było zabicie prezydenta Charles’a De Gaulle’a. Zakończenie wojny w Algierii przyniosło czasowe uspokojenie sytuacji, lecz Francja wkrótce stała się areną walki między Palestyńczykami a Izraelczykami, szczególnie po rozpoczęciu przez wywiad izraelski operacji „Gniew Boży” po masakrze sportowców izraelskich na Olimpiadzie w Monachium w 1972 r. Z kolei od końca lat 70. XX wieku policja i służby bezpieczeństwa musiały radzić sobie ze skrajnie lewicową grupą terrorystyczną Akcja Bezpośrednia (1979–1987), która choć nie była zagrożeniem dla bezpieczeństwa publicznego na taką skalę, jaką generowały włoskie Czerwone Brygady czy niemiecki Gang Baader – Meinhof (inaczej tzw. Frakcja Czerwonej Armii), to niemniej jednak na przestrzeni 8 lat działania członkowie tej organizacji zdołali zabić 12 osób i ranić 26.

sprawiło, iż uznano, że koordynacja działań służb policyjnych i informacyjnych państwa oraz wzmocnienie ich wysiłków mających na celu wykrycie komórek terrorystycznych przyniesie zakładany skutek. Działania francuskie nakierowane były zatem głównie na obszar kontrterroryzmu, natomiast kwestie zapobiegania i zwalczania radykalizacji przez bardzo długi czas nie znajdowały się w centrum uwagi francuskich władz. W 1984 r. powstało pierwsze policyjne centrum koordynacyjne w zakresie działań kontrterrorystycznych, pod nazwą UCLAT (*L'Unité de Coordination de la Lutte Antiterroriste*). Jego celem było koordynowanie przepływu informacji gromadzonych przez wszystkie służby państwowe zwalczające terroryzm. Szczególnie po likwidacji zagrożenia płynącego ze strony Akcji Bezpośredniej sądzono, że terroryzm da się powstrzymać poprzez wyłożoną pracę policyjną, co wówczas rzeczywiście się sprawdzało.

Gdy w połowie lat 80. XX wieku wydawało się, że państwo francuskie ostatecznie poradziło sobie z zagrożeniem płynącym ze strony szyickiej Partii Boga, a później algierskich salafitów¹⁰, 11 września 2001 r. terroryści sunnickiej organizacji Al-Kaida zaatakowali Nowy Jork i Waszyngton. Ten atak, choć dokonany po drugiej stronie Atlantyku, spowodował wzrost zainteresowania zagrożeniem terrorystycznym płynącym ze strony tej organizacji. Wprawdzie jeszcze pod koniec XX wieku Al-Kaida zaplanowała atak na Francję, ale został on, podobnie, jak i kolejny, w porę wykryty i udaremiony. Celem tak zwanego „spisku strasburskiego” była katedra Notre Dame w Strasburgu oraz przypadkowi klienci odwiedzający miejscowy rynek (Nesser, 2004). Atak miał nastąpić 31 grudnia 2000 r., czyli w wigilię nowego *millenium*, lecz aresztowania dokonane przez policję niemiecką zaalarmowaną przez Francuzów we Frankfurcie 26 grudnia 2000 r. nie pozwoliły na jego realizację.

Obok ścisłego policyjnego nadzoru nad, jak wtedy szacowano, nielicznymi i marginalnymi środowiskami francuskich islamistów, władze francuskie podjęły próbę namysłu nad tzw. „społecznymi korzeniami radykalizmu”, upatrując ich

---

¹⁰ Okres ten naznaczony był serią zamachów i incydentów terrorystycznych dokonanych przez szyickich terrorystów powiązanych z libańską organizacją Partia Boga (1984–1987) oraz irańskim Korpusem Strażników Rewolucji Islamskiej (*Sepah-e Pasdaran-e Enghelab-e Eslami*) oraz irańskim wywiadem (VEVAK). Z kolei początek lat 90. przyniósł Francji zagrożenie ze strony organizacji algierskich terrorystów islamskich – GIA – Islamskiej Grupy Zbrojnej (*Groupe Islamique Armé*), powstałej po przewrocie wojskowym w Algierii w 1992 r. Objawiło się ono serią poważnych zamachów i incydentów terrorystycznych w latach 1994–1996. Wydarzenia lat 1995–1996 odbiły się szerokim medialnym echem i zwróciły uwagę nie tylko władz, ale i społeczeństwa francuskiego na problem działalności radykalnych muzułmanów w tym kraju.

w społecznym położeniu muzułmanów-imigrantów i ich rodzin we Francji. Asumpt dla takich analiz dała seria gwałtownych zamieszek ulicznych, które przekształciły się w długotrwałe walki z siłami policji (Machnikowski, 2010, s. 28–30). Wybuchły one w październiku i listopadzie 2005 r. w dzielnicach francuskich miast, które zamieszkiwane są przez emigrantów (tzw. *les banlieues*). Wkrótce zamieszki rozszerzyły się nie tylko na dzielnice i przedmieścia Paryża, zamieszkiwane przez potomków emigrantów, lecz także na inne aglomeracje francuskie. Przyjęto wtedy, że radykalizm młodzieży był spowodowany ich marginalizacją społeczną, co dało asumpt do intensywnego rozwoju programów pomocy i opieki społecznej we francuskich miastach, aby wydobyć imigrantów z relatywnej deprivacji ekonomicznej, społecznej i kulturowej. W programach społecznych upatrywano remedium na rosnącą popularność ideologii dżihadystycznej wśród młodzieży emigranckiej pochodzącej z krajów muzułmańskich. Czynniki ideologiczno-religijny był zasadniczo wtedy pomijany – Francja była i jest państwem strzegącym wizerunku świeckości, a członkowie jej elit politycznych z niechęcią odnosili się do tezy, że czynnik religijny może odgrywać poważną rolę w radykalizacji jej obywateli.

Wówczas wciąż jeszcze dość powszechnie uważano we Francji, że aby skutecznie przeciwdziałać terroryzmowi islamistycznemu, wystarczy ograniczyć się do klasycznych działań kontrterrorystycznych, gdyż ekstremiści nie mają szerszego poparcia wśród francuskich obywateli. Nawet terrorystyczne „incydenty”, czyli zabójstwa motywowane ideologią dżihadyzmu, dokonane przez Francuza pochodzenia algierskiego Mohammeda Meraha, zostały uznane za dzieło „samotnego wilka”¹¹. Istotnym sygnałem, który zapoczątkował zmiany we francuskim podejściu do radykalizacji był znaczny *exodus* obywateli francuskich do Syrii oraz Iraku, dokąd wyjeżdżali by wziąć udział w wojnie domowej pod flagą ugrupowań dżihadystycznych: Al Kaidy oraz tzw. Państwa Islamskiego (*Daesh*). Według różnych szacunków w latach 2012–2014 wyjechało w tym celu ok. 4 tysiące obywateli francuskich, najwięcej spośród obywateli państw europejskich biorąc pod uwagę liczby bezwzględne. Także służby więzienne informowały o radykalizacji dokonującej się we francuskich więzieniach. Państwo francuskie zleciło Yannowi

¹¹ Mohammed Merah między 11 a 19 marca 2012 r. zastrzelił czterech francuskich spadochroniarzy w Tuluzie oraz Montauban oraz troje uczniów i nauczyciela szkoły żydowskiej Ozar Hatora w Tuluzie, ranił także jednego z uczniów tej szkoły. Podczas próby zatrzymania dokonanej 22 marca 2012 r. w miejscu swojego zamieszkania na przedmieściach Tuluzy ranił trzech francuskich kontrterrorystów z jednostki RAID i sam zginął.

Jounot, wysokiemu funkcjonariuszowi SGDSN – Głównego Sekretariatu ds. Obrony i Bezpieczeństwa Narodowego (*Secretariat Generale de la Defense et de la Securite Nationale*) – przygotowanie raportu sytuacyjnego poświęconego sytuacji w tym obszarze. W efekcie w końcu października 2013 r. powstał dokument zatytułowany *Prevention de la radicalization*, który choć opatrzony klauzulą tajności wkrótce „wyciekł” do francuskiej prasy. Raport, oprócz charakterystyki sytuacji we Francji, przedstawiał zalecenia mające powstrzymać falę radykalizacji oraz wyjazdów na wojnę do Syrii i Iraku młodych obywateli i obywaterek francuskich. Odpowiedzialnym za podjęcie działań anti- oraz de-radykalizacyjnych stał się CIPD – Komitet Międzyresortowy ds. Zapobiegania Przestępczości (*Comite Inteministriel de Prevention de la Delinquance*). 13 listopada 2014 r. parlament francuski przyjął nową ustawę antyterrorystyczną (poprzednia była przyjęta 22 lipca 1996 r., w odpowiedzi na ataki ze strony algierskiej GIA). Zawierała ona treści sankcjonujące działania mające na celu prewencję i podejmowanie działań deradykalizacyjnych. Niespełna dwa miesiące po uchwaleniu ustawy, 7 stycznia 2015 r. bracia Saïd and Chérif Kouachi ok. 11.30 weszli do redakcji paryskiego tygodnika satyrycznego *Charlie Hebdo* zabijając tam jedenaście osób i raniąc trzech, pracowników redakcji. W trakcie ucieczki zabili też policjanta. Atak ten zapoczątkował całą serię poważnych „incydentów terrorystycznych” we Francji (i w sąsiedniej Belgii), dokonywanych przez obywateli francuskich na ulicach francuskich miast, głównie Paryża i Nicei. Wymusiły one transformacje francuskiego systemu antyterrorystycznego i niejako zmusiły władze francuskie do poważnego zajęcia się problemem walki z radykalizacją mającej na celu prewencję, gdyż nie ulegało wątpliwości, że zagrożenie terrorystyczne bynajmniej nie płynie, jak wcześniej powszechnie sądzono, ze strony wyalienowanych i sfrustrowanych „samotnych wilków”, tylko rosnących w siłę środowisk radykalnych. Zmiany dotyczyły także prawa – 30 października 2017 r., po długotrwałych dyskusjach, francuski parlament przyjął ustawę SILT – o bezpieczeństwie wewnętrznym i walce z terroryzmem (*Securite Inerieure et la Lutte contre Terrorisme*), dającą szerokie uprawnienia inwigilacyjne francuskim służbom informacyjnym. Za walkę z radykalizacją odpowiedzialność spadła na utworzone w 2014 r. międzyresortowe Narodowe Centrum Pomocy i Zapobiegania Radykalizacji – CNAPR (*le Centre National d’Assistance et de Prevention de la Radicalisation*) zarządzanego przez UCLAT (UCLAT ostatecznie został zlikwidowany w 2019 r., a jego kompetencje przejęła Dyrekcja Generalna Bezpieczeństwa Wewnętrznego – DGSi (*Direction Generale d’Securite Interieure*)).

Jednak, jak wskazują na to Marc Hecker i Elie Tanenbaum, znaczący nacisk w prewencji położono na raportowanie osób „zagrożonych” radykalizacją lub zradykalizowanych, także poprzez utworzoną w tym celu linię telefoniczną, tworząc 5 marca 2015 r. tzw. FSPRT – Kartotekę Przetwarzania Zgłoszeń w celu Prewencji Radykalizacji na tle Terrorystycznym (*le Fichier de traitement des Signalements pour la Prevention de la Radicalisation a caractere Terroriste*) (Hecker i Tanenbaum, 2021, s. 281–284). W przeciągu pierwszych trzech lat funkcjonowania do kartoteki tej trafiło ponad dwadzieścia tysięcy osób, co spowodowało niemożność poddania ich pełnej obserwacji, nie mówiąc już o skutecznych działaniach deradykalizacyjnych, za to wywołało szereg kontrowersji na tle podstaw kwalifikowania osób do takiej kartoteki oraz dostępu do danych (Hecker i Tanenbaum, 2021, 281–284). Działania o charakterze „miękkiej” prewencji i wysiłki deradykalizacyjne miały we Francji wciąż charakter ograniczony i „eksperymentalny”, nie przynosząc szerszych pozytywnych i dających się odczuć skutków. Były one koordynowane przez CPIC (*le Centre de Prevention, d’Insertion et de Citoyennete*), a później także w ramach programu zwanego RIVE (*Recherche et Intervention sur les Violence Extremistes*). Ze względu na dużą liczbę przypadków radykalizacji we francuskich więzieniach własne programy deradykalizacyjne były i są rozwijane przez DAP (*Direction de l’Administration Penitentiaire*).

Obecnie, utworzone w 2017 r. CNCT (*le Centre national du Contre-Terrorisme*) podlega bezpośrednio prezydentowi Republiki Francuskiej Emmanuelowi Macronowi, a działania kontrterrorystyczne i prewencyjne koordynowane są przez prefekta Laurenta Nuñeza – Koordynatora CNRLT (*Coordination Nationale du Renseignement et de la Lutte contre le Terrorisme*), nadzorującego przepływ informacji i koordynującego działania bardzo licznych służb zajmujących się we Francji zwalczaniem terroryzmu, takich jak DGSI, DGSE, DRM, DRSD, TRACFIN, DNRED, SCRT, SDAO, SNRP (Lafarge, 2018). Działanie państwa francuskiego były realizowane przez liczne organy biurowe z relatywnie niewielkim udziałem organizacji pozarządowych, think tanków i instytucji prywatnych.

Aktywność o charakterze CT/PCVE w Hiszpanii

Hiszpania ma niemal równie długą historię zmagania z terroryzmem jak Francja. Jej kształt wyznaczają w kontekście minionym kilkudziesięcioletnie zmagania z baskijskim ekstremizmem separatystycznym (ETA) oraz –

współcześnie – konieczność przeciwdziałania zagrożeniom ze strony organizacji dżihadystycznych. Prowadzona w okresie dyktatury gen. Franco oraz po jej zakończeniu, a więc od 1975 r., walka z terroryzmem ze strony ETA pochłonęła w drugiej połowie XX w. wiele ofiar i zmusiła władze Hiszpanii do wypracowania mechanizmów przeciwstawiania się tej formie przemocy. Pojawianie się i rozwój ruchu globalnego dżihadu doprowadziły z kolei do krystalizacji nowych form zagrożeń, wynikających z terroryzmu w szczególny sposób odwołującego się do religii. Wyzwania dla bezpieczeństwa stąd płynące stały się udziałem także i Hiszpanii (Kosmyńska, 2015). Wykrywane od schyłku lat 90. XX w. komórki ekstremizmu salafickiego w Europie charakteryzuje znaczny stopień rozproszenia i wysoki poziom decentralizacji w sferze organizacyjnej, obejmującej wielotorowe kontakty między siatkami istniejącymi na obszarze różnych państw. Także w Hiszpanii terroryści tej orientacji stworzyli komórki składające się z osób pochodzących głównie z regionu Maghrebu, pozostających w łączności ze strukturami związanymi zarówno z „centralą” Al Kaidy, jak i jej franczyzami.

W drugiej dekadzie XXI w. na radykalizację dżihadystyczną w znacznym stopniu oddziaływało powstanie i funkcjonowanie tzw. Państwa Islamskiego (Daly, 2014, s. 7–9; Kosmyńska, 2020, s. 143–156). Również z Hiszpanii na tereny kontrolowane przez samozwańczy kalifat wyruszyli wówczas ochotnicy pragnący zasilić szeregi tej struktury. Jednocześnie, z biegiem czasu, coraz mocniej na Półwyspie Iberyjskim zaznaczał się fenomen znany innym państwom europejskim – rozwoju rodzimego terroryzmu (*homegrown terrorism*), w który uwikłanych było coraz więcej osób urodzonych już na obszarze Hiszpanii. W okresie tym i później, na Półwyspie Iberyjskim wielokrotnie dochodziło do zatrzymań osób podejrzanych o związki z siatkami terrorystycznymi lub bezpośrednio zaangażowanych w ich funkcjonowanie. Akty przemocy przez nie spowodowane i udaremnione próby zamachów wskazują na skalę wyzwań dla bezpieczeństwa Hiszpanii i jej obywateli. Warto dodać, że państwo to stale jest zresztą wymieniane w materiałach propagandowych dżihadystów jako opresyjne wobec muzułmanów, a co za tym idzie, jako cel zamachów. Należy zaakcentować, że dla opracowanej na przestrzeni ostatnich lat strategii antyterrorystycznej tego państwa istotne stały się następujące elementy: oddziaływanie na bezpieczeństwo Hiszpanii – sytuacja w regionach Magrebu i Sahelu; istnienie aktywnych komórek ekstremistycznych na Półwyspie Iberyjskim; newralgiczność dwóch miast-eksklaw Ceuty i Melilli w szczególności

sposób naznaczonych przejawami radykalizacji salafickiej; mitologizacja konceptu Al-Ándalus oraz inkorporowanie go do narracji dżihadystycznej (de la Corte Ibáñez i Blanco Navarro, 2014, s. 109).

Przedsięwzięcia prewencyjne były w tym państwie realizowane przez szereg lat przez służby policyjne i antyterrorystyczne na płaszczyznach centralnej i regionalnej, jednak ważną cezurą była data 11 marca 2004 r., kiedy to miał miejsce zamach w Madrycie zorganizowany przez komórki dżihadystyczne. Atak ten i kolejne inkarnacje salafickiego ekstremizmu (zamachy w Katalonii w 2017 r.) doprowadziły do reorganizacji hiszpańskiej polityki bezpieczeństwa w zakresie zapobiegania terroryzmowi. Od czasu ataku w Madrycie wdrożono wielotorowe przedsięwzięcia podyktowane koniecznością unifikacji i koordynacji działań realizowanych przez różne służby i pionierzy operacyjne. Wśród ważniejszych inicjatyw zrealizowanych w tym zakresie należy wymienić powołanie 28 maja 2004 r. Krajowego CNCA – Centrum Koordynacji Antyterrorystycznej (*Centro Nacional de Coordinación Antiterrorista*), co było bezpośrednią odpowiedzią na zamach w Madrycie.

Rozbudowane zostały jednocześnie mechanizmy współpracy międzynarodowej z partnerami zagranicznymi, szczególnie z władzami Maroka, a także w ramach UE. W kolejnych latach podjęto również wiele działań w sferze wewnętrznej, na szczeblu instytucjonalnym, podyktowanych potrzebą udoskonalenia instrumentów zapobiegania działalności o charakterze terrorystycznym. Modyfikując i reorganizując narzędzia reaktywne, w odpowiedzi na potrzebę dotarcia do źródeł ekstremizmu i jego uwarunkowań, władze centralne i lokalne podjęły też inicjatywy o charakterze prewencyjnym, służące niwelowaniu ryzyka radykalizacji. Istotnym elementem hiszpańskiej strategii antyterrorystycznej stało się powołanie w październiku 2014 r. CITCO – Centrum Wywiadowczego Zwalczania Terroryzmu i Przemocności Zorganizowanej (*Centro de Inteligencia contra el Terrorismo y el Crimen Organizado*). Instytucja ta koordynuje oraz integruje różnorodne przedsięwzięcia w zakresie przeciwdziałania tym wyzwaniam, a także monitoruje kształt tych zagrożeń. Mające siedzibę w Madrycie CITCO bada mechanizmy rozwoju struktur przestępczości zorganizowanej na terenie Hiszpanii oraz siatek terrorystycznych, koordynuje pracę poszczególnych służb i organów, rekomenduje stosowne działania dla administracji lokalnej, a także współpracuje z partnerami zagranicznymi.

Jednym z ważnych obszarów ograniczania zagrożeń dla bezpieczeństwa stały się akcentowane już wysiłki podejmowane na rzecz zapobiegania radykalizacji oraz wytypowania profilu osób szczególnie podatnych na ten proces, który, jak wiadomo, w wybranych przypadkach, znajduje kontinuum w postaci zaangażowania o charakterze terrorystycznym (Vicente, 2021, s. 4–5). 30 stycznia 2015 r. przyjęto PEN-LCRV – Narodowy Plan Strategiczny Walki z Radykalizacją (*Plan Estratégico Nacional de Lucha Contra la Radicalización Violenta*) pod auspicjami Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Ów projekt poprzedził opracowany w 2010 r. pakiet działań antyterrorystycznych, obejmujący też projekt intensyfikacji wysiłków wymierzonych w skutki propagandowe dżihadyzmu. Jego koncepcja splatała się z wytycznymi zawartymi w dyrektywach UE i wyszczególniała trzy sfery przedsięwzięć: wewnętrzne (krajowe), zewnętrzne (zagraniczne) i realizowane w odniesieniu do przestrzeni wirtualnej. Plan zakładał również grupy działań dostosowywanych do charakteru wyzwań stwarzanych przez radykalizację: przedsięwzięcia mające na celu przeciwdziałanie przyswajaniu ekstremistycznych idei; monitoring środowisk radykalnych; reagowanie na już zaistniałe zjawiska, m.in. rozwijanie programów deradykalizacji (Kosmyńska, 2017, s. 171–176).

Filary PEN-LCRV są określane trójsegmentowo jako zapobieganie, monitorowanie i reagowanie (Fernández de Mostyrín i Limón López, 2017, s. 814–820). Główną przesłanką tego projektu jest próba dotarcia do korzeni terroryzmu i wyeliminowanie ryzyka jego krystalizacji *in statu nascendi*, zamierzenie to zresztą wyznacza charakter wielu programów rozwijanych także przez władze innych państw UE, a szczególnie zachodniej i południowej części Starego Kontynentu. PEN-LCRV przewidywał rozbudowę programów inkluzji społecznej oraz integracji, skierowanych do środowisk (post)imigracyjnych, spośród których głównie werbowani są bojownicy ruchu globalnego dżihadu bądź autoradykalizują się pod wpływem obcowania z materiałami wywrotowymi, afirmującymi przemoc, w przestrzeni wirtualnej.

Inicjatywa ta zakładała partycypację wielu instytucji w zapobieganiu ekstremizmowi, co wyraziście ilustruje organ powołany do implementacji wyżej wspomnianych kroków: GN-LCRV – Narodowa Grupa Do Walki z Radykalizacją (*Grupo Nacional de Lucha Contra la Radicalización Violenta*). W jej skład weszli przedstawiciele dwunastu ministerstw, agencji wywiadu, zakładów penitencjarnych, Hiszpańskiej Federacji Muncypaliów i Prowincji, istniejącej przy

Ministerstwie Sprawiedliwości Fundacji Pluralizmu i Współistnienia oraz innych instytucji dokooptowanych w zależności od potrzeb (ośrodków akademickich, stowarzyszeń, organizacji pozarządowych itp.)¹².

Ważnym elementem zapobiegania radykalizacji są, jak wspomniano, monitoring i kontrola osadzonych w zakładach karnych, uznanych na podstawie specjalnych procedur za szczególnie podatnych na uleganie temu procesowi (López Novo, 2021, s. 246–248; Boumnina, 2021, s. 63). Badania prowadzone przez hiszpańskich analityków Fernando Reinaresa, Carolę Garcíę-Calvo i Álvaro Vicente jednoznacznie wskazują, że więzienia istotnie stanowiły ważne, choć oczywiście nie jedyne, przestrzenie rozpowszechniania dyskursu afirmującego przesłanie „świętej wojny” oraz innych idei wywrotowych, odrzucających dialog międzykulturowy. Diagnoza profilu ujętych lub wyeliminowanych terrorystów w Hiszpanii w latach 1996–2018 potwierdza te obserwacje: ok. 10,5% zinternalizowało tę narrację przede wszystkim podczas odbywania kary w zakładach penitencjarnych, zaś prawie 54% – w przestrzeni prywatnej, ponad 38% – w ośrodkach kultu religijnego. Dodajmy, że niezwykle ważna dla procesu radykalizacji stale jest cyberprzestrzeń, która w badanym okresie odegrała decydującą rolę w 52% przypadków konwersji dżihadystycznej w Hiszpanii (Reinares et al., 2018, s. 4). Po 2014 r. implementowano wiele inicjatyw w instytucjach penitencjarnych, mających na celu wyeliminowanie zagrożeń wynikających z propagowania ekstremizmu. Przygotowano wielopłaszczyznowe projekty, służące ograniczeniu zagrożeń tego typu; obejmują one programy zapobiegania radykalizacji oraz deradykalizacji (Fernández Abad, 2020, s. 124). Ich ocena powinna być dodatnia, zważywszy na kompleksowość wprowadzonych rozwiązań i analizę ich funkcjonowania. Znamienne jest, że jedynie 7% spośród osadzonych w latach 2004–2018 w hiszpańskich więzieniach dżihadystów usiłowało kontynuować aktywność wywrotową (Reinares et al., 2018, s. 9).

---

¹² Organ ten jest wyposażony w szereg agend lokalnych złożonych z funkcjonariuszy policji, władz samorządowych, pracowników socjalnych, reprezentantów wymiaru sprawiedliwości współdziałających z pionem centralnym i realizujących zadania w poszczególnych regionach. Jego działania obejmują m.in. monitoring więzień i rozwijanie programów deradykalizacji wśród skazanych z tytułu realizowania przedsięwzięć terrorystycznych, ośrodków krzewienia kultury islamu, sal modlitewnych, szkół itp. w celu udaremniania prób prowadzenia dżihadystycznego dyskursu i podejmowania działalności werbunkowej.

Aktywność o charakterze CT/PCVE w Niderlandach

Pierwszy raz problem z terroryzmem w Niderlandach odnotowano w drugiej połowie XX wieku, kiedy to organizacje wspierające walkę Molukańczyków o niepodległość zorganizowały ataki terrorystyczne, które jednak nie wyrządziły większych szkód. Atak z 11 września 2001 r. zmienił percepcję dotyczącą zjawiska terroryzmu w Holandii, która opowiedziała się za amerykańską światową wojną z terroryzmem. Prawdziwy przełom nastąpił jednak w wraz z dwoma zabójstwami politycznymi, a mianowicie Pima Fortuyna, który został zamordowany przez aktywistę Volkerta van der Graafa w maju 2002 r. oraz popularnego reżysera Theo van Gogha w 2004 r., który został zabity przez Mohammeda Bouyeriego. Te dwa zabójstwa pokazały, że Niderlandy nie są wolne od radykalizmu politycznego i terroryzmu. Wydarzenia te były również katalizatorem poważnych zmian i reform polityki antyterrorystycznej oraz wprowadzania programów prewencji i działania przeciwko ekstremistom posługującym się przemocą (Manjikian, 2017).

W 2003 r. Ministerstwo Sprawiedliwości wprowadziło nową metodę walki z terroryzmem opartą na trzech głównych zasadach: prewencji, przygotowaniu i zbieraniu informacji o zagrożeniu. W tym samym roku powstało biuro Narodowego Koordynatora ds. Zwalczania Terroryzmu, które miało na celu kierowanie wszystkim działaniami z zakresu reagowania na zagrożenia terrorystyczne (National Coordinator for Security and Counterterrorism [NCTV], 2018).

Pierwsze poważne kroki podjęto w 2007 r., w „Polarisation and Radicalisation Action Plan 2007-2011”. To wtedy po raz pierwszy powiązano polaryzację z ekstremizmem i podkreślono konieczność jej zwalczania. Dlatego Action Plan składał się z programów i projektów, które prowadziły do mniejszej izolacji i segregacji oraz walczyły z powstawaniem równoległych społeczeństw. W ten sposób holenderskie władze zidentyfikowały segregację, jako element pierwszej fazy procesu radykalizacji. Dokument ten podkreślał również znaczenie miast w walce z radykalizmem. Plan też zwracał uwagę na to, że usuwanie czynników sprzyjających radykalizacji to nie tylko zadanie dla programów PCVE, ale całościowej polityki polegające między innymi na walce z dyskryminacją, czy promowaniu aktywnego uczestnictwa (Ministry of the Interior and Kingdom Relations, 2006, s. 11–22).

Kolejnym elementem rozwoju była „Narodowa Strategia Antyterrorystyczna 2011-2015”. Jednym z jej głównych filarów było zapobieganie ekstremistycznej

przemocy, które w oczach holenderskiego rządu stało się najważniejsze. Oznaczało to, że inne filary miały wspierać prewencję albo były wdrażane, kiedy ona zawiodła (Nationaal Coördinator Terrorismedbestrijding en Veiligheid [NCTV], 2011).

Zaskoczeniem dla holenderskich służb był wyjazd wielu osób, które wyruszały walczyć w Syrii i Iraku w 2012 r. Ze względu na brak poważniejszych zagrożeń w ostatnich latach, służby holenderskie nie były w stanie powstrzymać tych osób we wczesnej fazie radykalizacji (Vermeulen i Visser, 2021). Dlatego też zdecydowano o stworzeniu „Integrated Approach to Jihadism Action Programme”. Głównym celem było zintegrowane podejście ukierunkowane na walkę z dżihadyzmem, przy jednoczesnej ochronie demokracji, rządów prawa, osłabiając ruchy dżihadystyczne w Niderlandach oraz likwidując czynniki umożliwiające radykalizację (Vermeulen i Visser, 2021). Program ten nie skupiał się tylko na skazywaniu ekstremistów islamskich, ale walczył też z rekrutacją młodych radykałów, dyskryminacją oraz islamofobią. Dodał również nowe narzędzia, takie jak centra wsparcia dla rodzin i przyjaciół zradykalizowanych osób oraz skoncentrował się na poprawie komunikacji i współpracy z imamami oraz innym ważnymi osobami w lokalnych społecznościach muzułmańskich (Vermeulen i Visser, 2021). Program ten okazał się dużym sukcesem i ważnym czynnikiem zintegrowanego podejścia do walki z terroryzmem.

W 2016 r. NCTV opublikował „Narodową Antyterrorystyczną Strategię 2016–2020”, w której, podobnie jak w poprzednim dokumencie strategicznym, prewencja okazała się najważniejszym elementem. Jej głównym celem była ochrona przeciwko zjawiskom ekstremizmu i terroryzmu (NCTV, 2016). Krajowy Koordynator ds. Walki z Terroryzmem i Bezpieczeństwa (NCTV) powiedział, że implementacja kompleksowego zwalczania radykalizacji jest ważnym elementem strategii walki z terroryzmem. Jest ona istotna na poziomie lokalnym, narodowym oraz międzynarodowym, przy współpracy z organizacjami społeczeństwa obywatelskiego, kluczowymi osobami w mniejszościach oraz firmami (NCTV, 2016). Zamachy w Amsterdamie, czy Utrechcie nie zmieniły tego, a ewaluacja strategii pokazała, że była ona słuszna.

Holandia rozwinęła jeden z najbardziej kompleksowych programów zapobiegania radykalizacji uwzględniający czynniki ideologiczne, kulturowe, społeczne oraz społeczno-ekonomiczne. Głównym założeniem holenderskiego podejścia jest wczesne wykrycie procesów radykalizacji, zarówno dotyczących grup, jak i pojedynczych osób (Abels, 2012). W Niderlandach wprowadzono

programy integracyjne, edukacyjne i antydyskryminacyjne, czy nawet urbanistyczne. Na początku tych programów analizowane są czynniki socjologiczne, psychologiczne i polityczne, jako że wszystkie z nich przekładają się na proces radykalizacji (Vermeulen i Visser, 2021). Programy te są skomplikowane, wymagają indywidualnego podejścia i różnią się czasem trwania. Bardzo ważna jest też bliska współpraca pomiędzy instytucjami centralnymi oraz lokalnymi, ale też tymi spoza Niderlandów. Ogromną rolę w niderlandzkiej strategii odgrywa zaangażowanie lokalnych społeczności. Odbywa się to poprzez ustanawianie partnerstwa z organizacjami reprezentującymi mniejszości, meczetami oraz liderami religijnymi i społecznymi. Głównym celem jest tutaj upodobnienie ich do społeczeństwa głównego nurtu oraz normalizacja tych osób, które wzbudzają ryzyko radykalizacji (Vermeulen i Visser, 2021).

Istotną wagę przywiązują się też do monitorowania aktywności „centrów „radykalizacji” (Demant i de Graaf, 2010). Na poziomie miast, szczególnie zagrożonych procesami radykalizacji, takimi jak Amsterdam czy Rotterdam, wprowadzono lokalne programy przeciwdziałania radykalizacji. Miasta w Niderlandach mają dużą autonomię w rozwijaniu własnych programów z obszaru PCVE. Przykładowo w Amsterdamie stworzono wyspecjalizowaną komórkę z zadaniem przeciwdziałania radykalizacji. Ponadto wdrożono środki budowania zaufania społecznego, zwiększenia spójności społecznej i wzmacniania tożsamości miejskiej (Vermeulen, 2014).

Ważnym elementem walki z ekstremizmem jest tzw. *person-centred approach* (PGA), które stosowane jest wtedy, gdy zradykalizowana osoba próbuje rekrutować innych albo wyjechać z kraju jako zagraniczny bojownik. Ten mechanizm zakłada, że do każdej osoby trzeba podejść indywidualnie, ponieważ walka z radykalizmem wymaga elastyczności. PGA zaczyna się na poziomie lokalnym, gdzie pierwsze sygnały o radykalizacji mogą zostać wykryte przez policję, służby bezpieczeństwa oraz innych lokalnych aktorów. Następnie zespół złożony ze specjalistów z wielu dziedzin spotyka się i ocenia zagrożenie oraz proponuje wdrożenie następnych działań. Jednym z ważnych elementów jest identyfikacja najbardziej podatnych osób ze środowiska zradykalizowanej osoby (Demant i de Graaf, 2010).

Wnioski

Na początku XXI wieku każdy z analizowanych krajów w sobie właściwy sposób podchodził do problemu zwalczania zagrożenia terrorystycznego, trzonem były

wtedy działania określane mianem CT. Działania określane jako PCVE odgrywały w tamtym czasie rolę wtórną. Dopiero zamachy terrorystyczne w Madrycie i Londynie, oraz zabójstwa polityczne w Niderlandach wzniciły dyskusję nad potrzebą podjęcia działań deradykalizacyjnych, głównie w Niderlandach i w Hiszpanii. Nic więc dziwnego, że zdecydowanie najlepiej i najpełniej rozwinięte są one właśnie w Niderlandach, w dalszej kolejności w Hiszpanii, gdyż państwa te mają najdłuższe doświadczenie w ich przygotowaniu i wdrażaniu. We Francji i w Belgii wciąż mają one charakter bardzo wstępny i słabo rozwinięty. Belgia jest państwem federalnym, składającym się z 3 regionów mających własną władzę ustawodawczą – Radę Regionalną. Skomplikowana struktura polityczna w tym państwie w poważnym stopniu utrudnia prowadzenie spójnej polityki antyterrorystycznej, przez co rozmaite inicjatywy prewencyjne i deradykalizacyjne są rozproszone i mają głównie zasięg lokalny. Przykładowo, Belgia wdrożyła osiem różnych planów działania do walki z radykalizacją (dwa na poziomie federalnym, jeden ogólny i jeden dotyczący radykalizacji w więzieniach oraz 5 innych pochodzących od innych organizacji). Nie wiadomo jednak jak mają być one koordynowane. Nie wyjaśnia tego nawet długo oczekiwana strategia „Framework Note on Integral Security 2016-2019” (Vermeulen i Bovenkerk, 2012, s. 8–9).

Widać to nawet w ramach koncepcji polaryzacji społecznej i prewencji, która jest inaczej rozumiana na poziomie lokalnym, a inaczej na poziomie federalnym. Ta potencjalna słabość może być jednak również zaletą, a to ze względu na zastosowanie wielu różnych pomysłów, zróżnicowanej terminologii, narzędzi do walki z radykalizacją poprzez próby rozwiązania problemów psychologiczno-społecznych, dyskryminacji, napięć i konfliktów na tle etnicznym czy integracji. Wiadomo, że w Belgii istnieje sieć skupiająca trzydzieści różnych miast, które wymieniają się ze sobą informacjami i dobrymi praktykami w tym zakresie (van der Vet i Coolsaet, 2018). To właśnie jest cechą charakterystyczną belgijskiego modelu przeciwdziałania radykalizmowi – realizacja wielu rozproszonych, nieskoordynowanych programów na poziomie lokalnym.

Inaczej sytuacja wygląda we Francji, państwie unitaryjnym i mocno zbiurokratyzowanym, gdzie gros wysiłków na rzecz zwalczania terroryzmu inicjowane i kontrolowane było i jest przez służby państwowe. Francuskie władze aż do 2013 r. zdawały się szerzej nie dostrzegać gwałtownie narastającego problemu radykalizacji jako istotnej determinanty działań terrorystycznych, polegając na twardych środkach znanych jako CT, przy braku zainteresowania

doświadczeniami innych krajów w zakresie PCVE. Niechętnie uczestniczyły także w inicjatywach Unii Europejskiej (jak np. RAN). Późniejsze działania o charakterze PCVE rozwijane we Francji miały charakter „eksperymentalny” i bardzo powoli zyskiwały uwagę i finansowanie ze strony agend państwowym mimo deklaracji, że jest to niezbędne i mimo ostrzeżeń ze strony ośrodków badawczych, starających się zdiagnozować sytuację w tym obszarze (Seze, 2019).

Hiszpańska strategia przeciwdziałania zagrożeniom terrorystycznym dla odmiany w dużym stopniu spleta się z przyjętą w listopadzie 2005 r. Europejską Strategią Antyterrorystyczną oraz Europejską Strategią Zwalczania Radykalizacji i Rekrutacji Terrorystycznej. Władze tego państwa inkorporowały w pierwszej dekadzie XXI w. szereg rozwiązań oraz inicjatyw prewencyjnych przyjętych przez partnerów europejskich, w szczególności przez Wielką Brytanię. Wysiłki te obejmują przede wszystkim wypracowanie programów deradykalizacji oraz zapobiegania radykalizacji, realizowane na szczeblach regionalnym i ogólnokrajowym, podyktowane postulatem udaremnienia działalności werbunkowej, neutralizacji rozpowszechniania ekstremistycznej narracji i kosmowizji, wspierania nurtów umiarkowanych w islamie, a także zapewnienia zrównoważonego rozwoju społeczno-ekonomicznego i inkluzji społeczności imigranckich. Wysiłki te miały na celu ustalenie profilu środowisk szczególnie podatnych na radykalizację oraz realizację przedsięwzięć ukierunkowanych na ich integrację.

Zważywszy na wielopłaszczyznowość tego projektu, jego istotnym mankamentem są jednak zbyt małe nakłady finansowe na przygotowanie zasobów niezbędnych do efektywnego funkcjonowania zawartych w nim inicjatyw. Należy też zaznaczyć, że nakreślone w nim kierunki działań nie mają na wielu płaszczyznach wymiaru obligatoryjności, a jedynie są zaleceniami i wskazówkami skierowanymi do władz lokalnych, co – pamiętając o zasadzie autonomii regionalnej w Hiszpanii – ma istotne znaczenie. Bez wątplenia program ten jest jednak pierwszym tak kompleksowym i wielosegmentowym zamierzeniem zawierającym „miękkie” instrumenty prewencyjne. Jego rzeczywista efektywność jest jednak trudno mierzalna, również z uwagi na niedostatki przewidzianych w nim procedur ewaluacyjnych.

Holenderskie podejście również charakteryzuje się wielopłaszczyznowością „miękkich” podejść do kwestii radykalizacji, ale najważniejsze jest tam zwalczanie społecznych powodów ekstremizmu. Wywodzi się to z przyjmowanego w Niderlandach założenia, że środowisko społeczne ma decydujący wpływ

na tworzenie się ekstremistów i trzeba zmienić czynniki, które mają negatywny wpływ na życie społeczne i mogą prowadzić do ekstremizmu (Vermeulen, 2014). Dlatego tak istotne jest zaangażowanie poszczególnych społeczności, a także grup wrażliwych na ekstremistyczną ideologię (Vermeulen i Bovenkerk, 2012). Niderlandy postawiły w swojej strategii walki z terroryzmem na prewencję i przeciwdziałanie radykalizacji na jak najwcześniejszym etapie. Jest to zdecentralizowana strategia, w której bierze udział duża liczba różnych aktorów, zarówno na poziomie krajowym, jak i lokalnym, którzy razem współpracują w celu implementacji polityki PCVE.

Aktywności inicjowane przez Unię Europejską od 2003 r. w tych obszarach (CT i PCVE) mają największy wpływ na działania hiszpańskie i niderlandzkie, gdy Francja i Belgia polegają w mniejszym stopniu na działaniach wspólnotowych UE, a od 2015 r. na współpracy bilateralnej między tymi dwoma krajami. Każde z państw opiera się w głównej mierze na własnych doświadczeniach uznając, że specyfika działań terrorystycznych wymaga indywidualnego podejścia do metod jego zwalczania.

Bibliografia

- Abels, P. (2012). *De brede benadering in de terrorismebestrijding: oorsprong, ontwikkeling en stand van zaken*. Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid [NCTV]. Dostęp: <https://www.nctv.nl/documenten/rapporten/2019/10/04/de-brede-benadering-in-de-terrorismebestrijding-oorsprong-ontwikkeling-en-stand-van-zaken> [1.03.2022].
- Bakker, E. (2015). Counter-radicalization Policies: A Comprehensive and Consistent Approach? *Intelligence and National Security*, 30(2-3), 281–305. <https://doi.org/10.1080/02684527.2014.988442>
- Bellasio, J., Hofman, J., Ward, A., Nederveen, F., Knack, A., Meranto, S., Hoorens, S. (2018). *Counterterrorism Evaluation. Taking Stock and Looking Ahead*. RAND Corporation. Dostęp: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR2600/RR2628/RAND_RR2628.pdf [1.03.2022].
- Borkowski, R. (2016). Kontrterroryzm i antyterroryzm (aspekty teoretyczne i praktyczne). *Bezpieczeństwo. Teoria i praktyka*, (3), 39–48. Dostęp: https://repozytorium.ka.edu.pl/bitstream/handle/11315/10066/Bezpieczenstwo_teorii_praktyka_2016_nr3.pdf?sequence=6&%20iisAllowed=y [1.03.2022].
- Boumnina, B.E. (2021). Marco teórico doctrinal de la Yihad. Ejemplo de un procesamiento dentro de los centros penitenciarios. W: A.A. Rimo, A. Gil Gil (red.), *Prevención de la radicalización violenta en prisión* (s. 49–65). Dykinson.
- Coolsaet, R., Struye de Swielande, T. (2007). *Belgium and Counterterrorism Policy in the Jihadi Era (1986–2007)* (Egmont Paper 15). Egmont – The Royal Institute for International Relations. Dostęp: <https://aei.pitt.edu/8974/1/ep15.pdf> [2.03.2022].
- Corte Ibáñez, L., de la Blanco Navarro, J. M. (2014). *Seguridad nacional, amenazas y respuestas*. LID Editorial.
- Dalgaard-Nielsen, A. (2010). Violent Radicalization in Europe: What We Know and What We Do Not Know. *Studies in Conflict & Terrorism*, 33(9), 797–814. <https://doi.org/10.1080/1057610X.2010.501423>

- Daly, J.C.K. (2014). Spain Grapples with Growing Islamic State Threat. *Terrorism Monitor*, 12(22), s. 7–9. Dostęp: https://jamestown.org/wp-content/uploads/2014/11/TerrorismMonitorVol12Issue22_03.pdf [1.03.2022].
- Davies, M., Hofman, J., Warnes, R. (2017). *Exploring the Transferability and Applicability of Gang Evaluation Methodologies to Counter-violent Radicalization*. RAND Corporation. Dostęp: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR2100/RR2120/RAND_RR2120.pdf [1.03.2022].
- Demant, F., Wagenaar, W., van Donselaar, J. (2009). *Racism & Extremism Monitor Deradicalisation in practice*. Leiden University, Anne Frank House.
- Demant, F., de Graaf, B. (2010). How to Counter Radical Narratives: Dutch Deradicalization Policy in the Case of Moluccan and Islamic Radicals. *Studies in Conflict & Terrorism*, 33(5), 408–428. <https://doi.org/10.1080/10576101003691549>
- Eijkman, Q. (2011). Preventive counter-terrorism and non-discrimination assessment in the European Union. *Security and Human Rights*, 22(2), 89–101. <https://doi.org/10.1163/187502311797457102>
- Fernández de Mostyrín, L.M., Limón López, P. (2017). Paradigmas y prevención del terrorismo: una aproximación al Plan Estratégico Nacional de Lucha contra La Radicalización Violenta (PEN-LCRV 2015). *Política y Sociedad*, 54(3), 801–823. <http://doi.org/10.5209/POSO.54503>
- Fernández Abad, C. (2020). La respuesta del sistema penitenciario español ante el fenómeno de la radicalización yihadista. *Cadernos de Derecho Actual*, (14), 121–141. Dostęp: <http://www.cadernosdedereitoactual.es/ojs/index.php/cadernos/article/download/478/299> [12.02.2022].
- Foley, F. (2014). *Countering Terrorism in Britain and France: Institutions, Norms and the Shadow of the Past*. Cambridge University Press.
- García-Calvo, C., Reinares, F. (2012). *¿Cómo evitar los procesos de radicalización yihadista en nuestra sociedad?: consideraciones sobre la experiencia británica* (Análisis del Real Instituto Elcano, nr 88/2012). Real Instituto Elcano. Dostęp: <https://media.realinstitutoelcano.org/wp-content/uploads/2021/10/ari88-2012-garcia-calvo-reinares-radicalizacion-yihadista-experiencia-britanica.pdf> [15.03.2022].
- García-Calvo, C., Reinares, F. (2014). *Siria, Irak y la movilización yihadista en España: reactivación de redes latentes y eclosión del yihadismo homegrown* (Análisis del Real Instituto Elcano, nr 50/2014). Real Instituto Elcano. Dostęp: <https://media.realinstitutoelcano.org/wp-content/uploads/2021/11/ari50-2014-reinares-garcia-calvo-siria-irak-movilizacion-terrorista-en-espana.pdf> [10.02.2022].
- Hecker M., Tanenbaum E. (2021). *La Guerre de vingt ans. Djihadisme et contre – terrorisme au XXIe siècle*. Robert Lafont.
- Helmus, T.C., Matthews, M., Ramchand, R., Beaghley, S., Stebbins, D., Kadlec, A., Brown, M.A., Kofner, A., Acosta, J.D. (2017). *RAND Program Evaluation Toolkit for Countering Violent Extremism*. RAND Corporation. Dostęp: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/tools/TL200/TL243/RAND_TL243.pdf [11.03.2022].
- Horgan, J., Altier, M.B. (2012). The Future of Terrorist De-radicalization Programs. *Georgetown Journal of International Affairs*, 13(2), 83–90. Georgetown University Press. Dostęp: <https://www.jstor.org/stable/4313423> [11.03.2022].
- Jayakumar, S. (2018). *Terrorism, Radicalisation & Countering Violent Extremism: Practical Considerations & Concerns*. Palgrave Pivot.
- Jordán, J. (2009). Procesos de radicalización yihadista en España. Análisis sociopolítico en tres niveles. *Revista de Psicología Social*, 24(2), 197–216. <https://doi.org/10.1174/021347409788041499>

- Jordán, J. (2010). La evolución del terrorismo yihadista global después del 11-S: repercusiones sobre la seguridad europea y española. W: J. Jordán, M.G. Guindo, P. Pozo (red.), *Terrorismo sin fronteras. Actores y respuestas en un mundo global* (s. 17–39). Thomson Reuters.
- Koehler, D. (2017). *Understanding Deradicalization: Methods, Tools, and Programs for Countering Violent Extremism*. Routledge.
- Komisja Europejska. (2014). *Operational Guidelines on the Preparation and Implementation of EU-financed Actions Specific to Countering-Terrorism and Violent Extremism in Third Countries*. Dostęp: <https://issat.dcaf.ch/sqi/download/131230/2684696/EU-CT-CVE-guidelines.pdf> [5.03.2022].
- Komisja Europejska. (15.01.2014). *Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów. Zapobieganie radykalizacji prowadzącej do terroryzmu i brutalnego ekstremizmu: wzmocnienie działań UE*. Dostęp: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52013DC0941&from=PL> [5.03.2022].
- Komisja Europejska. (5–6.06.2014). *Komunikat prasowy. Wymiar sprawiedliwości i sprawy wewnętrzne*. Dostęp: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10578-2014-INIT/pl/pdf> [4.09.2022]
- Komisja Europejska. (28.04.2015). *The European Agenda on Security. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*. Dostęp: https://ec.europa.eu/home-affairs/system/files/2020-09/eu_agenda_on_security_en_0.pdf [11.03.2022].
- Komisja Europejska. (07.2015). *Internal Charter for the Evaluation Function in DG ECFIN*. Dostęp: https://ec.europa.eu/dgs/economy_finance/evaluation/pdf/evaluation_function_charter_2015_en.pdf [4.03.2022].
- Kosmyńska, S. (2015). Święta wojna w Al-Ándalus. *Przeobrażenia aktywności dżihadystycznych komórek terrorystycznych w Hiszpanii w latach 1995–2012*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kosmyńska, S. (2017). Zapobieganie radykalizacji społeczności muzułmańskich jako element strategii antyterrorystycznej władz Hiszpanii. W: T. Domański (red.), *Międzynarodowe oblicza terroryzmu. Ujęcie interdyscyplinarne* (s. 171–176). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kosmyńska, S. (2020). Desafíos para la seguridad de España por parte del yihadismo en el contexto del impacto del Estado Islámico. W: S. Dudara, J. Iwanek, E. Tarnawski (red.), *Situación política de España a finales del siglo XX y a principios del siglo XXI* (s. 143–156). Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Lafarge, S. (2018). *DGSE - DGSi - UCLAT - CNCT*. CreateSpace Independent Publishing Platform.
- Leeuw, F.L. (2009). Evaluation Policy in the Netherlands. W: W.M.K. Trochim, M.M. Mark, L.J. Cooksy (red.), *New Directions for Evaluation: Evaluation Policy and Evaluation Practice* (t. 123, s. 87–102). <https://doi.org/10.1002/ev.307>
- López Novo, J.L. (2021). Prevención de radicalización en prisiones. Estrategia de la Administración Penitenciaria Española. W: A.A. Rimo, A. Gil Gil, A. (red.), *Prevención de la radicalización violenta en prisión* (s. 241–253). Dykinson.
- Machnikowski, R. (2010). *Muzułmanie w Europie Zachodniej – między integracją a radykalizacją?* Centrum Europejskie Natolin.
- Manjikian, M. (2017). Walking a Thin Line: The Netherland's Counterterrorism Challenge. W: S.N. Romaniuk (red.), *The Palgrave Handbook of Global Counterterrorism Policy* (s. 371–392). Palgrave Macmillan.
- Ministry of the Interior and Kingdom Relations. (2006). *Polarisation and Radicalisation Action Plan 2007–2011*.

- Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid [NCTV]. (2011). *National Counterterrorism Strategy for 2011-2015*. Dostęp: [https://www.sicurezza.cibernetica.it/db/\[Netherlands\]%20National%20Counterterrorism%20Strategy%20-%20%202011%20-%20EN.pdf](https://www.sicurezza.cibernetica.it/db/[Netherlands]%20National%20Counterterrorism%20Strategy%20-%20%202011%20-%20EN.pdf) [11.02.2022].
- Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid [NCTV]. (2014). *The Netherlands Comprehensive Action Programme to Combat Jihadism. Overview of Measures and Actions*. Dostęp: <https://data2.unhcr.org/en/documents/download/44369> [25.02.2022].
- Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid [NCTV]. (2016). *National Counterterrorism Strategy for 2016-2020*. Dostęp: <https://sherloc.unodc.org/cld/fr/treaties/strategies/netherlands/nld0001s.html> [11.02.2022].
- Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid [NCTV]. (2018). *Terrorist Threat Assessment for the Netherlands*. Dostęp: https://english.nctv.nl/binaries/Summary%20DTN%2047_tcm32-317170.pdf [12.12.2018].
- Nesser, P. (2004). *Jihad in Europe* (FFI/Rapport-2004/01146). Norwegian Defence Research Establishment. Dostęp: <https://publications.ffi.no/nb/item/asset/dspace:3048/04-01146.pdf> [10.03.2022].
- Oleksiewicz, I. (2013). *Polityka antyterrorystyczna Unii Europejskiej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Parlament Europejski. (2014). *Preventing and Countering Youth Radicalization in the EU*. Directorate General for Internal Policies, Policy Department C: Citizen's Rights and Constitutional Affairs. Dostęp: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2014/509977/IPOL-LIBE_ET\(2014\)509977_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2014/509977/IPOL-LIBE_ET(2014)509977_EN.pdf) [10.03.2022].
- Parlament Europejski. (2017). *The European Union's Policies on Counter-Terrorism. Relevance, Coherence and Effectiveness*. Directorate General for Internal Policies, Policy Department C: Citizen's Rights and Constitutional Affairs. Dostęp: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/583124/IPOL_STU\(2017\)583124_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/583124/IPOL_STU(2017)583124_EN.pdf) [10.03.2022].
- Rada Unii Europejskiej. (8.12.2003). *Bezpieczna Europa w lepszym świecie. Europejska strategia bezpieczeństwa* (15895/03). Dostęp: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST%2015895%202003%20INIT/PL/pdf> [20.02.2022].
- Rada Unii Europejskiej (30.11.2005). *Strategia Unii Europejskiej w dziedzinie walki z terroryzmem* (14469/4/05 REV 4). Dostęp: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST%2014469%202005%20REV%204/PL/pdf> [10.02.2022].
- Rada Unii Europejskiej (23.11.2007). *The EU Strategy for Combating Radicalisation and Recruitment - Implementation Report* (15443/07). Dostęp: http://euromed-justice.eu/files/repository/20090422185012_CTCTHEEUSTRATEGYFORCOMBATINGRADICALISATIONANDRECRUITMENT-IMPLEMENTATIONREPORT2007UE.pdf [5.03.2022].
- Rada Unii Europejskiej (14.11.2014). *Draft Guidelines for the EU Strategy for Combating Radicalisation and Recruitment to Terrorism* (13469/14). Dostęp: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-13469-2014-INIT/en/pdf> [5.03.2022].
- Rada Unii Europejskiej (19.05.2014). *Projekt zmienionej strategii UE w walce z radykalizacją postaw i werbowaniem terrorystów* (9956/14). Dostęp: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-9956-2014-INIT/pl/pdf> [5.03.2022].
- Rault, Ch. (2010). The French Approach to Counterterrorism. *CTC Sentinel*, 3(1), s. 22-25. Dostęp: <https://ctc.westpoint.edu/wp-content/uploads/2010/08/Pages-from-CTCSentinel-Vol3Iss1-art7.pdf> [15.03.2022].

- Reinares, F., García-Calvo, C., Vicente, A. (2018). *Yihadismo y prisiones: un análisis del caso español* (Análisis del Real Instituto Elcano, nr 123/2018). Real Instituto Elcano. Dostęp: <https://media.realinstitutoelcano.org/wp-content/uploads/2018/11/ari123-2018-reinares-garciacalvo-vicente-yihadismo-prisiones-analisis-caso-espanol.pdf> [19.02.2022].
- Renard, T. (red.). (2016). *Counterterrorism in Belgium: Key Challenges and Policy Options* (Egmont Papers 89). Egmont – The Royal Institute for International Relations. Dostęp: https://www.egmontinstitute.be/content/uploads/2016/10/Egmont-Paper-89_OFFICIAL-FINAL.pdf?type=pdf [2.03.2022].
- Renard, T., Coolsaet, R. (red.). (2018). *Returnees: Who Are They, Why Are They (Not) Coming Back and How Should We Deal With Them? Assessing Policies on Returning Foreign Terrorist Fighters in Belgium, Germany and the Netherlands* (Egmont Papers 101). Egmont – The Royal Institute for International Relations. Dostęp: https://aei.pitt.edu/94367/1/egmont.papers.101_online_v1%2D3.pdf [2.03.2022].
- Richards, A. (2015). From terrorism to “radicalization” to “extremism”: counterterrorism imperative or loss of focus? *International Affairs*, 91(2), 371–380. <https://doi.org/10.1111/1468-2346.12240>
- Schuurman, B., Bakker, E. (2016). Reintegrating Jihadist Extremists: Evaluating a Dutch Initiative, 2013–2014. *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*, 8(1), 66–85. <https://doi.org/10.1080/19434472.2015.1100648>
- Sèze, R. (2019). *Prevenir la violence djihadiste. Les paradoxes d'un modele securitaire*. Seuil.
- van der Vet, I., Coolsaet, R. (2018). The Belgian approach to tackling violent radicalisation: a practitioners' perspective. *IES Policy Brief*, (02), 1–7. Dostęp: https://aei.pitt.edu/97398/1/IES_Policy_Brief_2018-2_van_der_Vet_and_Coolsaet.pdf [11.02.2022].
- Veldhuis, T.M., Gordijn, E.H., Lindenberg, S.M., Veenstra, R. (2011). *Terrorists in Prison: Evaluation of the Dutch Terrorism Wing*. University of Groningen.
- Veldhuis, T. (2015). *Captivated by Fear: An Evaluation of Terrorism Detention Policy*. University of Groningen.
- Vermeulen, F. (2014). Suspect Communities – Targeting Violent Extremism at the Local Level: Policies of Engagement in Amsterdam, Berlin, and London. *Terrorism and Political Violence*, 2(26), 286–306. <https://doi.org/10.1080/09546553.2012.705254>
- Vermeulen, F., Bovenkerk, F. (2012). *Engaging with violent Islamic extremism: local policies in western European cities*. Eleven International Publishers.
- Vermeulen, F., Visser, K. (2021). Preventing violent extremism in the Netherlands: overview of its broad approach. *Revista CIDOB d'Afers Internacionals*, (128), 131–151. <https://doi.org/10.24241/rcai.2021.128.2.131/en>
- Vicente, A. (2021). *Vínculos sociales y terrorismo yihadista: ¿qué conduce de la radicalización violenta a la implicación terrorista* (Análisis del Real Instituto Elcano, nr 39/2021). Real Instituto Elcano. Dostęp: <https://media.realinstitutoelcano.org/wp-content/uploads/2021/10/ari39-2021-vicente-vinculos-sociales-y-terrorismo-yihadista-que-conduce-de-radicalizacion-violenta-a-implicacion-terrorista.pdf> [2.03.2022].
- Vidino, L., Brandon, J. (2012). *Countering radicalization in Europe*. International Centre for the Study of Radicalisation and Political Violence.
- Weggemans, D., Bakker, E., Grol, P. (2014). Who Are They and Why Do They Go? The Radicalisation and Preparatory Processes of Dutch Jihadist Foreign Fighters. *Perspectives on Terrorism*, 8(4), 100–110. Dostęp: <https://www.universiteitleiden.nl/binaries/content/assets/customsites/perspectives-on-terrorism/2014/issue-4/who-are-they-and-why-do-they-go-----weggermans-bakker-and-grol.pdf> [20.03.2022].